

МІНІСТЭРСТВА АДУКАЦЫІ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ

УСТАНОВА АДУКАЦЫІ
«ПОЛАЦКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ЎНІВЕРСІТЭТ»

**БЕЛАРУСКАЕ ПАДЗВІННЕ:
ВОПЫТ, МЕТОДЫКА І ВЫНІКІ ПАЛЯВЫХ
І МІЖДЫСЦЫПЛІНАРНЫХ ДАСЛЕДАВАННЯЎ**

Электронны зборнік навуковых артыкулаў
IV міжнароднай навуковай канферэнцыі
да 50-годдзя Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта

(Полацк, 19–20 красавіка 2018 г.)

Пад агульнай рэдакцыяй
канд. гіст. навук, дац. А. І. Корсак

Наваполацк
ПДУ
2018

УДК 94(476)(082)
ББК 63.3(4Бел)я43

Рэдакцыйная калегія: д-р гіст. навук, праф. Д. У. ДУК;
канд. гіст. навук, дац. В. В. ДАНИЛОВІЧ;
чл.-кар. НАН Беларусі, д-р гіст. навук, праф. М. Ф. ПІЛІПЕНКА;
канд. гіст. навук, дац. А. І. КОРСАК (адк. за вып.);
канд. гіст. навук, дац. В. А. ЕМЯЛЬЯНЧЫК;
канд. гіст. навук, дац. У. А. ЛОБАЧ

Беларускае Падзвінне: вопыт, методыка і вынікі палявых і міждысцыплінарных даследаванняў [Электронны рэсурс] : электрон. зб. навук. арт. IV міжнар. навук. канф. да 50-годдзя Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта, Полацк, 19–20 крас. 2018 г. / Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт ; пад агул. рэд.: А. І. Корсак. – Наваполацк, 2018. – 1 электрон. апт. дыск (CD-ROM).

ISBN 978-985-531-617-7.

Выдаецца з 2018 года (у друкаваным выглядзе – з 2004 г.)

У зборніку змешчаны навуковыя артыкулы па выніках работы IV міжнароднай навуковай канферэнцыі «Беларускае Падзвінне: вопыт, методыка і вынікі палявых і міждысцыплінарных даследаванняў». Прадстаўлены вынікі археалагічных, антрапалагічных і этнаграфічных даследаванняў Беларускага Падзвіння і сумежных тэрыторый. Прыведзены новыя даныя аб гістарычных лёсах, матэрыяльнай і духоўнай спадчыне рэгіёна Паўночнай Беларусі ў шырокім храналагічным кантэксце (ад першабытных часоў да сучаснасці).

Разлічаны на прафесійных гісторыкаў, мовазнаўцаў, студэнтаў гістарычных спецыяльнасцей ВНУ, мастацтвазнаўцаў і ўсіх, хто цікавіцца гісторыяй Беларусі.

Зборнік уключаны ў Дзяржаўны рэгістр інфармацыйных рэсурсаў. Рэгістрацыйнае пасведчанне № 3031816593 ад 08.10.2018.

Дызайн вокладкі *У. А. Крупеніна*
Тэхнічнае рэдагаванне *Т. А. Дар’янавай, В. П. Міхайлавай*
Камп’ютарная вёрстка *Д. М. Севасцьянавай*

211440, вул. Блахіна, 29, г. Наваполацк, Беларусь
тэл. 8 (0214) 39 40 46, e-mail: a.korsak@psu.by

ISBN 978-985-531-617-7

© Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт, 2018

УДК 94 (476)

САМАГОНАВАРЭННЕ Ў СІСТЭМЕ ЖЫЦЦЯЗАБЕСПЯЧЭННЯ БЕЛАРУСКАЙ ВЕСКІ
Ў ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XX ст.
(ПА МАТЭРЫЯЛАХ ВІЦЕБСКАЙ ВОБЛАСЦІ)

канд. гіст.наук, дац. А.В. СУМКО
Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт

Гісторыя самагону цесна звязана з войнамі, эканамічнымі крызісамі, калі хатняя вытворчасць спіртных напояў становілася тактыкай адаптыўнага рэагавання на неспрыяльныя ўмовы жыцця. У гэты час самагон становіўся сваеасаблівай хадавой валютай для так званай “другой” эканомікі, бо адыгрываў ключавую ролю пры тавараабменных аперацыях, як у вясковым соцыўме, так і паміж вескай і горадам, быў сродкам разліку за дробныя побытавыя паслугі, а таксама служыў крыніцай для заробку грошай, якія потым ішлі на выплату падаткаў ці набыццё неабходных тавараў. Паступова самагонавэрэнне трывала ўвайшло ў жыццё беларускай вёскі і стала прадстаўляць складаны сацыяльна-культурны феномен. У якасці крыніц выступілі матэрыялы вуснай гісторыі, якія дазваляюць зразумець дынаміку разглядаемай праблемы і зафіксаваць пэўную карціну, створаную калектыўнай памяццю насельніцтва Віцебшчыны.

Ключавыя словы: самагонавэрэнне, самагон, сістэма жыццязабеспячэнне, вёска, нелегальны гандаль, тавараабменныя аперацыі.

Уводзіны. Слова “самагон” (або “самагонка”) у сучасным значэнні – самавольна, нелегальна выраблены моцны алкагольны напой шляхам перагнання праз самаробныя апараты алкагольнай масы, атрыманай у выніку браджэння збожжавых прадуктаў, цукру, бульбы, буракоў ды іншых прадуктаў, якія змяшчаюць крухмальныя рэчывы – з’явілася толькі падчас Першай сусветнай вайны ў выніку ўвядзення “сухога закону” [1, с. 103]. Што датычыць тэрміна “самагонавэрэнне”, то ў нарматыўных актах ён ужываецца, як зборнае паняцце, якое азначае не толькі выраб самагонкі, але і вытворчасць у хатніх умовах іншых моцных спіртных напояў, вырабу апаратаў, прызначаных для гэтай мэты, захоўванне і збыт гэтых напояў і апаратаў [2, с. 8]. Вылучаюць тры эканамічных тыпу самагонавэрэння, якія адрозніваліся мэтамі яго вытворчасці: спажывецкі (вытворчасць для асабістых патрэб), спажывецка-таварны (вытворчасць адначасова і для асабістых патрэб, і на продаж), таварны тып (вытворчасць толькі на продаж). Аднак палявыя экспедыцыйныя матэрыялы сведчаць, што мяжа паміж гэтымі тыпамі дастаткова ўмоўная, бо большасць самагоншчыкаў вырабляла алкаголь і для асабістага спажывання, і для дадатковага заробку.

Асноўная частка. Пасля вайны, ва ўмовах таварнага дэфіцыту, адсутнасці грашовых сродкаў і карткавай сістэмы забеспячэння, самагон стаў сваеасаблівым сурагатам грошай, адыгрываючы пэўную ролю пры нелегальных тавараабменных аперацыях. Рэспандэнты ўзгадваюць, што на самагон мянялі хадавыя тавары, якія нельга было вырабіць у хатніх умовах. Нават тыя, хто не ўжывалі самагон, гналі яго адмыслова, каб потым вымяніць на патрэб-

Гісторыя і краязнаўства рэгіёна і сумежных тэрыторый (з 1945 г. да пачатку XXI ст.)

ныя рэчы. Значная частка самагаона, прызначанага на продаж, накіроўвалася ў гарады і мястэчкі. Улічваючы, што самагонаварэнне было забаронена і каралася жорстка, абмен адбываўся таемна, на рынках, дзе прадавалі яйкі, малако і іншыя прадукты. У першыя паваяваныя гады прадаўцы і пакупнікі самагону загадзя ўдакладнялі і дамаўляліся наконт часу і месца продажу: *“Яна ж ідзе на базар. Таргуець. Яны і папросяць: “Ты мне ў такую та хату прынясі, дамоў”. Гналі з бульбы, зярно прарошчвалі. Баня стаяла пад ракой, там і гналі. Мама насіла ў Дрысу. Занясець у хату бутылку ці дзве і на мыла там, на соль, на табак, запалкі. Гэтага не было ў магазінах. Плацілі тым жа, што яна прасіла”* (Верхнядзвінскі р-н)¹.

Ва ўмовах таварнага дэфіцыту і калгаснай сістэмы разліку працаднямі, самагон быў рэальнай крыніцай для заробку грошай: *“Трэба было жыць. Прадавалі (самагон) па-троху. Хлеба не за шта купіць, ні мукі купіць, нічога не было пасля вайны. Во як жылі. Дарма робілі. Калок і калок не запішыць, трудадзень. Во як”* (Расонскі р-н)². Трацілі заробленыя нелегальным промыслам грошы звычайна на абутак ці адзенне, набыццё хатняй жывёлы ці прамысловых тавараў: *“Нада была дзяцей у школу атправіць, і сабе што-небудзь купіць на ногі, голыя ж не ходзілі”* (Сенненскі р-н)³; *“Некалі і ў горад вазіла, да якое вазіла – насіла на плячо. Ехала к знакомым, а ў іх палучка, знаю калі палучка і еду. На целую цялушку наносіла, а тады купіла цялушку і з таго зажывалі”* (Расонскі р-н)⁴; *“Гналі, прадавалі, а грошы сабіралі. Купілі кароўку за гэтыя грошы, адзеваліся мы ўдзвух з ёю (з сястрой – аўт.), адзеваліся добра... З Латвіі карову прывялі. Паехала ўжо з грашамі за гарэлку.”* (Шумілінскі р-н)⁵.

У адсутнасці грашовых сродкаў, самагонка ўваходзіла ў “прадуктовы набор”, які ў выглядзе хабара дазваляў вырашаць разнастайныя жыццёвыя праблемы на карысць вяскоўца. *“Мама, чтобы сестра не работала ў калхозе (нада ж было ўзяць яе ат туды), мама нагнала самагонкі, калбас сахраніла, кагда парасенка зарэзала, і праўленню калхоза (дзядя быў член праўлення калхоза) ана атнесла ему туды і самагонкі, атнесла туды калбас эціх. Он эціх членаў правлення напайў, угасціў і тагда далі спраўку – с колхоза выпусцілі. Ну, пад якім предложам там, я не знаю, но Люда пашла работаць в Верхнедвинск”*⁶. Гэткі ж набор прадуктаў (сала, кілбасы, самагон) мог фігураваць і як падзяка за аказанне медыцынскіх паслуг на належным узроўні, што, аднак, трактавалася органамі пракуратуры як хабар. Так, у 1948 г. загадчык Мёрскай бальніцы Вавнута Н. В. быў абвінавачаны ў тым, што за аказанне медыцынскай дапамогі атрымліваў ад насельніцтва хабар у выглядзе самагаона, сала і кілбас. Памеры “пачастунку”, як гэта бачна на прыкладзе паднашэння з боку Бялёвіча І. С., складалі два літра самагону, 4 кг сала, 4 кг

¹Запісана аўтарам (ЗА) у 2018 г. ад Снежын Станіславы Грыгор’еўны, 1923 г.н. у в. Жыгулі Верхнядзвінскага р-на.

²Фальклорны архіў Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта (ФА ПДУ): Зап. Лобач У. А., Сумко А. В. у 2016 г. ад Селезнёвай Лідзіі Аляксандраўны, 1929 г.н., у в. Кульнева Расонскага р-на.

³ФА ПДУ: Зап. Жэгула К. у 2018 г. ад Казловай Ніны Грыгор’еўны, 1929 г.н. (нар. хут. Собалі Сенненскага р-на) у г. Віцебск.

⁴ФА ПДУ: Зап. Лобач У. А., Сумко А. В. у 2016 г. ад Малахавай Соф’і Фёдораўны, 1936 г.н. (нар. у в. Сядлова) у в. Кульнева Расонскага раёна.

⁵Зап. Корсак А. І., Сумко А. В. у 2018 г. ад Барсысевіч Розы Людзвігаўны, 1928 г.н., у в. Нікіціха Шумілінскага р-на.

⁶ЗА у 2018 г. Неманёнак Ванды Міхайлаўны, 1936 г.н. у в. Жыгулі Верхнядзвінскага р-на.

кілбасы [3, л.7]. І нават калі ў сялян з’явіліся грашовыя сродкі, з дапамогай якіх можна было вырашаць пэўныя жыццёвыя сітуацыі, самаробная гарэлка па-ранейшаму складала абавязковую частку “падзякі”.

Патрэбна адзначыць, што самагон (а пазней – гарэлка) выступаў неадменным атрыбутам т.зв. “барыша”, які неабходна было выпіць, каб замацаваць і канчаткова аформіць важную для вяскоўца гандлёвую здзелку (напрыклад, набыццё каровы ці каня) з тым, каб куплены тавар не пайшоў на марна ў новых гаспадароў: “ – А вось кажучь, што калі цяленка ці карову купляюць, то барыш п’юць. А што гэта такое? – *Барышы – гэта ставяць гарэлку і замачваюць, адны і другія. Гэта барышы, каб вялося. Абязцельна замачыць*” (Верхнядзвінскі р-н)⁷; “*Барышы пілі той, хто прадаець і той, хто купляець. – А што ставілі? Самагонку ці куплёную гарэлку? – У каго была самагонку – самагонку, у каго не было, тады магазіннай этай*” (Шумілінскі р-н)⁸; “ – А вось калі барыш пілі, то ставілі гарэлку ці самагонку? – *Самагонку*” (Шумілінскі р-н)⁹.

Матэрыялы вуснай гісторыі сведчаць пра тое, што “вадкай валютай” сяляне разлічваліся практычна за ўсе паслугі гаспадарчага плану (узворванне прысядзібнага участка, дапамога ў будаўніцтве, дастаўка дроваў, арэнда цяглай сілы – каня і да т.п.). “ – Ці было, што можна было бутылкай расшчытацца? – *Расшчытываліся. Было. Еслі надо – папрасіш, што памагчы зробіць. Бутылкай і цяпер тое самае. Магазінную не куплялі, усё время гналі*” (Полацкі р-н)¹⁰; “*Расшчытываліся за ўсё: хто агарод узарэць, хто каня дасць, хто і дроў прывязець, хто це парэжыць*” (Верхнядзвінскі раён)¹¹; “*Нада ж было дровы прывязці, лясніка напіць, нада ж гэтак вот бутылку, а дзе накупляесі гэтых бутылак*” (Пастаўскі р-н)¹². Самагонкай разлічваліся і за музычнае суправаджэнне танцаў на вячорках: “*Было кажную суботу і васкрасеньне – танцы. Вот сёння мы прымерна ў Княжыцы, а заўтра ў другой дзярэўні – Хоцінічы. Мы туды ідзем гуляць. Адно васкрасеньне ці субботу дзеўкі спраўляюць, а другое – мальцы. А плаціць музуканту! Ён жа дарма іграць не будзе! Сабіралі яйкі, кралі ў матак. Снімаю, схавая к субоце. І ты, і я, і другая. Сабярэм 10 – 15 яйц. А мальцы ці бутэльку самагонкі ці грашыма*”¹³.

У разглядаемы перыяд саматужныя алкагольныя напоі рабіліся з розных прадуктаў. Гналі пераважна з прарошчанага збожжа, караняплодаў, садавіны. Затым пачалі выкарыстоўваць цукар, а ў другой палове 1980-х – пачатку 1990-х гадоў, калі таварны дэфіцыт дасягнуў неверагодных памераў і з магазінаў знікла ўсё: зубная паста, мыла, цукар, масла і г. д.: “*Пуста ў магазіне, як Мамай прайшоў. У магазінах былі адны прадаўцы*”; “*Усе прылаўкі пустыя. Зойдзеш у магазін, а там толькі трохлітровыя банкі сока ці толькі чорны*

⁷ ЗА у 2018 г. ад Быкавай Яніны Барысаўны, 1932 г.н. у в. Зябкі Верхнядзвінскага р-на.

⁸ ФА ПДУ: Зап. Лобач У. А., Сумко А. В. у 2018 г. ад Коцікавай Надежды Ісаааўны, 1932 г.н., у в. Сіроціна Шумілінскага раёну.

⁹ Зап. Корсак А.І., Сумко А.В. у 2018 г. ад Барсысевіч Розы Людвігаўны, 1928 г.н., у в. Нікіціха Шумілінскага раёну.

¹⁰ ФА ПДУ: Зап. Лобач У.А., Сумко А. В. у 2018 г. ад Маісеенка Марыі Філіпаўны, 1931 г.н (нар. у в. Селігоры), у в. Мураўшчына Полацкага р-на.

¹¹ ЗА у 2018 г. ад Шамёнак Клавдзіі Аляксеевны, 1932 г.н., у в. Жыгулі Верхнядзвінскага р-на.

¹² Зап. Грэбень Я. А., Корсак А. І., Сумко А. В. у 2017 г. ад Грыбко Марыі, 1922 г.н. у в. Пятроўшчына Пастаўскага р-на.

¹³ ФА ПДУ: Зап. Захарэвіч А. у 2008 г. ад Балуцінай Еўфрасінні Афанасеўны, 1921 г.н. (нар. у в. Горбава Лёзненскага р-на) з 1971 г. у в. Княжыца Віцебскага р-на.

Гісторыя і краязнаўства рэгіёна і сумежных тэрыторый (з 1945 г. да пачатку XXI ст.)

хлеб ляжыць. Пустыя паліцы! Нічога не было» [4, с.58], у хатняй вытворчасці спіртных напояў былі вынайздзены новыя рэцэпты. Аказалася, самагон можна варыць з таго, што было ў магазіне – карамелі, таматнай пасты і нават пральнага парашка: «У кожнага быў свой рэцэпт самагона. Кожны выдумваў свой. Хто хацеў, каб было танней, нехта якасней» [4, с.62].

Уладныя структуры ў разглядаемы перыяд прымалі меры, каб ліквідаваць эканамічную базу сельскай вытворчасці самагону. У першыя пасляваенныя гады, ва ўмовах дэфіцыту прадуктаў харчавання, самагонаварэнне разглядалася, як дзейнасць, якая наносіць сур'ёзны ўрон народнай гаспадарцы і дабрабыту савецкіх грамадзян, бо саматужныя алкагольныя напоі рабіліся з каштоўных прадуктаў харчавання – збожжа, буракоў, бульбы і г.д. Архіўныя дакументы сведчаць, што асаблівы размах самагонаварэнне набывае пасля грашовай рэформы і адмены карткавай сістэмы ў снежні 1947 г. [3, л. 7]. У адказ на гэта 7 красавіка 1948 года быў выдадзены Указ Прэзідыума Вярхоўнага савета СССР “Аб крымінальнай адказнасці за выраб і продаж самагону”, які зрабіў больш жорсткімі санкцыі за самагонаварэнне, у тым ліку, за выраб самагонных апаратаў з мэтай збыту, а таксама ўсталяваў крымінальную адказнасць за выраб самагонкі без мэты збыту, за што раней прадугледжвалася адміністрацыйная адказнасць [2, с. 5]. У Полацкай вобласці за 1948 год да судовай адказнасці за самагонаварэнне і збыт нелегальнага алкаголю было прыцягнута 673 асобы [3, л. 7]. Пры гэтым, як адзначала пракуратура Полацкай вобласці, найбольшы размах самагонаварэнне мела ў заходніх раёнах, дзе яшчэ ў дастатковай ступені захоўваліся аднаасобныя гаспадаркі, якія мелі дастатковыя рэсурсы для вырабу хатняй гарэлкі. У межах усёй рэспублікі, у сувязі з барацьбой з самагонаварэннем, у 1948 г. было ўзбуджана 5,5 тыс. крымінальных спраў (у 1947 г. – каля тысячы) [5, с. 238]. Па выяўленых фактах вытворчасці самагону было расходавана амаль 61 т. хлеба і каля 18 т. іншай прадукцыі [5, с. 238].

Барацьба з самагонаварэннем насіла хваляпадобны характар, калі асаблівая актыўнасць па выкрыцці і пакаранні самагоншчыкаў абмяжоўвалася годам, калі выходзіў адпаведны указ Вярхоўнага Савета (ВС) СССР ці БССР. Неабходна дадаць, што крымінальна-прававыя санкцыі ў гэтай сферы былі вельмі нестабільнымі. 1 верасня 1959 г. Прэзідыум ВС БССР выдаў Указ “Аб ўзмацненні барацьбы з п'янствам і самагонаварэннем”, які аднавіў адміністрацыйную адказнасць за выраб самагонкі незалежна ад наяўнасці мэты збыту. З 1 красавіка 1961 г. згодна з артыкулам 155 Крымінальнага кодэкса БССР, крымінальная адказнасць наступала за выраб самагону або апарата для самагонаварэння (здзейсненае пасля прымянення да вінаватага мер грамадскага ці адміністрацыйнага ўздзеяння за аналагічныя дзеянні) і за збыт самагону або апарата. 15 мая 1961 г. быў выдадзены Указ Прэзідыума ВС СССР “Аб ўзмацненні адказнасці за самагонаварэнне”, які справакаваў змены ў артыкул 155 КК БССР [2, с. 6]. За ўсе разнавіднасці самагонаварэння, нават за захоўванне самагону без мэты збыту, ўстанаўлівалася крымінальная адказнасць. Новая хваля барацьбы з самагонаварэннем пачалася ў пачатку 1970-х гг. Былі ўзмоцнены санкцыі за самагонаварэнне, галоўным чынам, у сувязі з увядзеннем кваліфікуючай прыкметы - паўторнасці. Брага была аднесена да моцных спіртных напояў. У пачатку 1980-х гадоў санкцыі зноў сталі больш мяккімі, а ў канцы 1980 г. - зноў ўзмацніліся. Нестабільнасць заканадаўства і цэлы шэраг з'яў “застойнага”

перыяду адбівалася на эфектыўнасці барацьбы з самагонаварэннем, якое ўсё больш пашыралася. За 9 месяцаў 1987 г. да адміністрацыйнай і крымінальнай адказнасці было прыцягнута ў 5 разоў больш самагоншчыкаў, чым 1985 г. [2, с. 8].

Нягледзячы на нелегальны характар самагонаварэння і карныя санкцыі, прадугледжаныя законадаўствам, самагонаварэнне трывала ўвайшло ў жыццё вясковага соцыўма, што падцвярджаюць матэрыялы вуснай гісторыі. Большасць рэспандэнтаў адзначае, што самагонаварэнне мела татальную распаўсюджанасць ў вясковым асяроддзі: “– Самагонку гналі? – Гналі. Радіцелі для сябе. Не прадавалі. Все гналі. Пасля вайны сеялі гароды, жыта”¹⁴ (Пастаўскі р-н); “Кажэн, кажэн гнаў. У нас і баня цяпер стаіць, у прадбанніку (гналі)”¹⁵ (Пастаўскі р-н).

Нелегальны характар вырабу самагону ў пэўнай ступені інтэграваў вясковы калектыў, які быў зацікаўлены ў вырабе забароненага прадукту. “Агульная таямніца” выразна супрацьпастаўляла вясковую грамаду мясцовым уладам і дазваляла паспяхова пазбягаць пакарання. Рэспандэнты ўзгадваюць: “– Тайна, ноччы. За кладбішчам, у Каркальцы, там куст быў і вада на месце, там балота было. Ну, дак самагонку гналі і хату строілі. – Не сдалі ніхто? – Не сдалі. Там уся дзярэўня гнала. 22 хаты было і дзярэўня настаяшчая была. Дзярэўня ў лясу была. Цяпер можа і сдалі. – А чаму тады не здавалі? – Тады людзі былі гаратныя, але яны дружныя былі. А цяпер яны пазвярэлі ўжо ад багатства” (Верхнядзвінскі р-н)¹⁶; “дзярэўня большая была (в. Адворня, Ушацкі раён - аўт). У ніх так заведзена: сягоння ты гоніш самагонку, заўтра – ён. Сягоння ён ідзе к табе піць, заўтра – ты. Па стакану гакнулі, паўтарылі і ўжо вінтом дамоў. Первак есць первак. Шчытай чысты спірт. Кажны сасед знаў! Вот усе ругалісь, но за самагонку ніхто нікога не прадасць. Ты сягоння прыйшоў ка мне, ну, там бабы ў асноўным рукавадзілі, дай бутылку, мне нада. Табе дадуць бутылку ў залог. Ты выганіш і прынясеш, аддасі. А вось, каб выдаць, павешай, не скажуць”¹⁷. Разам з тым, такая сітуацыя была характэрна для адносна невялікіх весак, аддаленых ад буйных населеных пунктаў ці бальшакоў, дзе склад насельніцтва збольшага не змяняўся. Неабходна адзначыць, што ў Віцебскай вобласці дробныя вёскі складалі больш за 80 % агульнага ліку сельскіх паселішчаў вобласці, а значная частка іх знаходзілася ў цяжкадаступных лясных мясцовасцях. Аднак з 1960-х гг. назіралася ўстойлівая тэндэнцыя памяншэння колькасці сельскіх паселішчаў за кошт скарачэння, так званых непerspектыўных вёсак і перасялення іх жыхароў. У выніку людзі траплялі ў новае асяроддзе, дзе сацыяльныя сувязі былі не такімі моцнымі і звычайнай з’явай былі выпадкі, калі суседзі маглі заявіць уладам на самагоншчыка. Тым больш, што з цягам часу (1970-80-я гг.), дынаміка спажывання алкаголю ўзрастала і вытворцы самагону на продаж, якія дзейнічалі выключна “з мэтай нажывы” і “спойвалі людзей дзеля грошаў” усё больш падвяргаліся асуджэнню з боку сялянскай грамады.

Палявыя экспедыцыйныя матэрыялы сведчаць пра тое, што ў разглядаемы перыяд без самагону не абыходзілася ніводнае свята як каляндарнага, так і сямейнага цыклу: “–

¹⁴ ЗА у 2017 г. ад Пайлак Надзежы Іванаўны, 1935 г.н. у г.п. Варапаева Пастаўскага р-на.

¹⁵ Зап. Грэбень Я. А., Корсак А. І., Сумко А. В. у 2017 г. ад Грыбко Марыі, 1922 г.н. у в. Пятроўшчына Пастаўскага р-на.

¹⁶ ЗА у 2018 г. ад Трапук Зінаіды Васільевны, 1932 г.н., в. Азернікі Верхнядзвінскага р-на.

¹⁷ ЗА у 2018 г. ад Снежына Валерыя Фёдаравіча, 1951 г. н. в. Жыгулі Верхнядзвінскага р-на.

Гісторыя і краязнаўства рэгіёна і сумежных тэрыторый (з 1945 г. да пачатку XXI ст.)

А вот святы, якія бываюць, празнікі гадавыя вялікія такія? – *Начыная з Раждзества, тады Хрышчэнне, тады гэта Грамніцы, тады ўжо пачынаецца Пасха, тады Троіца. Многа жа было гэтых бальных празнікаў. А маленькія чуць не кожны дзень.* – А самыя главныя былі? – *Главныя так Раждзество, Пасха і Троіца. Гэта самыя главныя празнікі былі. Там пірог пяклі і самагон гналі*” (Глыбоцкі р-н)¹⁸; “– А ці давалі што-небудзь валачэбнікам? – А як жа! Давалі! Ну як што ў каго ёсць, тое і давалі. Хто не пажалее, дык і бутылку самагонкі давалі” (Глыбоцкі р-н)¹⁹; “– А як свадьба ці пахараніць чалавека гарэлку сваю гналі? – Сваю, хлебную. Ячмень малолі, прарасціш – змеліш, уручную. Жорны былі. Зава-рыш, яна выхадзіцца. Гналі. І свадьбу спраўлялі, і прашчальныя спраўлялі” (Полацкі р-н)²⁰; “– А на свадьбу, на памінкі толькі самагонку? – Да, толькі самагонку” (Верхнядзвінскі р-н)²¹. Неабходна адзначыць, што рэспандэнты ўзгадвалі пра самагон, як сталы атрыбут любога святочнага застолля ў часы сваёй маладосці, так і ў перыяд, калі размова ішла пра іх дзяцей, у першую чаргу пра падрыхтоўку да іх вяселля ці праводзіны ў армію і г.д.

Рэспандэнты з Верхнядзвінскага раёну (вескі: Жыгулі, Юсцініянава, Барсукі), калі ўзгадвалі першае пасляваеннае дзесяцігоддзе, адзначалі, што самагон яны пераважна пры-возілі з-за Дзвіны (там яшчэ заставаліся аднасобнікі, а сучасная калектывізацыя пачалася з 1949 г.). Каб справіць вяселле перапраўляліся цераз Дзвіну і дамаўляліся наконт гатовага прадукту: “*І я замуж шла, у Западную насіла зярно і гналі. У Западнай было болей спакой-ней, у нас ганялі за самагонку. Гэта ёйнае дзела, ці яна ўзяла самагонам, ці зярном. Мы ёй заплацілі, а яна нам нагнала самагонкі*”²² (Верхнядзвінскі р-н).

Калі дазвалялі матэрыяльныя магчымасці гаспадаркі, то сям’я абыходзілася ўласнымі сіламі ў падрыхтоўцы вясельнага застолля. “*У 55 годзе свадьба – харашо гулялі. Сваё ўсё было. Тата авечку зарэзаў. Самагонку пілі, самі гналі. Плацце белое было, у саседкі была свадьба – яна давала. Цяперака напракат, а раней пазычалі і давалі. І фата, з гэтай фа-той сколько пар замуж выхадзіла.. як выхадзіла так і жылі.*” (Пастаўскі р-н)²³. На стол пад-час хрэсьбін у паваенныя гады таксама ставілі самагонку; “*Аканомія ж, не было ні прадук-таў, ні гарэлкі. Якой зробіць, тайна, як-небудзь дома. Штрафавалі. Самагонку рабілі, не зналі нічога, заваруць гэтага, зерне і бульбы натаўкуць, сахару. Ну і на гэты хрэсьбіны. Не звалі суседзяў, нікога, толькі калі толькі брат, сестра, родных*” (Докшыцкі р-н)²⁴.

Аналагічным чынам самагон замяняў гарэлку ў пахавальна-памінальнай абрадна-сці: “*Я помню, што мама, калі бацька яе памёр, ну, тут сабраліся. Але тады ўжо было троху зерна і ў нас. Мама запрагла каня, бацька яе тут ляжыць дома, а нада ж сама-гонкі – стол. І вот яна навезла туды (у Западную – аўт) зярно і прывязла самагонкі.*

¹⁸ФА ПДУ: Зап. Аўсейчык У. Я. у 2010 г. ад Хрола Любові Мікалаеўны, 1922 г.н. у в. Храмы Глыбоцк. р-на.

¹⁹ФА ПДУ: Зап. у 2012 годзе студэнтамі ПДУ Малюжанцам П., Нікалаевай Г., Краснабаевым С. ад Вышадкі Аляксандра, 1936 г.н. у в. Канстанцінава Глыбоцкага р-на.

²⁰ФА ПДУ: Зап. Лобач У. А., Сумко А. В. у 2018 г. ад Маісеенка Марыі Філіпаўны, 1931 г.н (нар. у в. Селігоры) у в. Мураўшчына Полацкага р-на.

²¹ЗА у 2018 г. ад Гайбут Веры Кірылаўны, 1941 г.н. у в. Жыгулі Верхнядзвінскага р-на.

²²ЗА у 2018 г. ад Шамёнак Клавдзіі Аляксеевны, 1932 г.н. у в. Жыгулі Верхнядзвінскага р-на.

²³Зап. Грэбень Я. А., Корсак А. І., Сумко А. В. у 2017 г. ад Галоўка Анны Ігнат’евны, 1935 г.н., в. Міські Пастаўскі р-н.

²⁴ФА ПДУ: Зап. Шыпіла Н., Путронак К., Жахоўскі Б. у 2009 г. ад Васілевіч Галіны Іосіфаўны, 1927 г.н. у в. Несцераўшчына Докшыцкага раёна.

Ну, можа яна знала да каго ехаць. Адзін аднаму можа падскажуць. Яны прадавалі самагонку. Дагаварваліся на колькі зерна дадуць самагонку. Я помню, што першая куцця была ячменная. Як паміралі, первы стол ставяць куццю. Мама паехала і прывязла тады ячменню, а затым паехала за самагонкай.” (Вярхнедзвінскі раён)²⁵.

У выпадках, калі размова ішла пра падзеі ці ўрачыстасці, знакавыя і важныя як для асобнага чалавека, так і для ўсяго вясковага калектыву, калгаснае начальства само санкцыянавала выраб самагону і вылучала неабходную сыравіну для яго вырабу: “ – А ці было можа, каб хто-небудзь прадаваў? – Не, толькі для сябе. Калі гулянкi. Дажы, калі Кемстач (старшыня калгасу – аўт.) стаў работаць, усе гды делалі п’янкi, што зробіць субботнікі, так абязцельна гулянкi. Самагонку ездзілі на дзярэўнях дажы куплялі. У нас тут дужы не займаліся, а на людзях ездзілі і куплялі канкі (1 канка – 30 літраў). Дзве купім і гулянку гуляем. – Так гэта начальства калхознае пакупала, штобы людзей угасціць? – Да. Начнецца жыта жаць, затым абязцельна абжынкi. Дажы без ніякіх нічога. Заканчваецца касенне і тут гулянку справіць. Ён плаціў, каб людзі шлі” (Полацкі р-н)²⁶; “А гэта ўжо як былі калхозныя абжынкi ў кожды брыгадзе. Гэта тады ўжо брыгадзір дасць якому мужыку жыта зерна, (той) самагонкі нагоніць. Ну і тады тожы сабіраліся” (Глыбоцкі р-н)²⁷; “Гналі, хто гнаў, а хто не гнаў, а хто і купляў. А тады як ужо папаўся та гарэлка выйдзць у пяць дарагоў. – А большыя штрафы былі? – Да, даказвалі дужы за гэта дзела. Ну, еслі дакажаш, што гэта прымерна там на свадьбу, то разрашэнне нада было ілі на похараны. – Тады можна было выгнаць? – Да, але многа нельзя было. – А колькі, напрыклад, на свадьбу? – Ну, на свадьбу ўсяк можна здзелаць і на 50 літраў нагоняць, а могуць і за 10 літраў, якая там свадьба будзець, ні туды, ні сюды” (Шумілінскі р-н)²⁸; “Самагонку гналі ўсе. Дажы разрашалі на собственыя целі” (Пастаўскі р-н)²⁹. Падобныя выпадкі, калі старшыня калгасу дазваляў гнаць самагон з нагоды важнай жыццёвай падзеі, не зважаючы нават на прадстаўніка праваахоўных органаў, фіксуюцца і ў іншых рэгіёнах Беларусі [6, с. 501].

У сітуацыі з вясковым вяселлем участковыя міліцыянеры, асабліва з ліку тутэйшых, па просту іншы раз заплушчвалі вочы на нелегальны выраб самагону: “ – А за самагон ці ганялі? – Ну ж, за гару насілі. Раз прыйшоў адзін міліцыянер – напалі, паспасібаваў і пайшоў. Усе зналі. А дзе купляць? Падумаі дзве свадьбы справіць за два месяцы!” (Верхнядзвінскі р-н)³⁰. Аднак, разам з тым, калі на стол, за якім знаходзілася радзіна маладых, самагон выстаўлялі без усякай засцярогі, то ў выпадку з “рагаткамі”, што выстаўлялі аднавяскоўцы на шляху вясельнага поезду, адкупляліся ўжо крамнай (пакупной) гарэлкай. “ – Раней рагаткі ставілі, а на рагатку ставілі самагонку ці купленую гарэлку? – Тады ж самагонку не можна было. Туды купленую, а сваім на стол – гарэлку” (Вярхнедзв. р-н)³¹; “ –

²⁵ ЗА у 2018 г. ад Гайбут Веры Кірылаўны, 1941 г.н. у в. Жыгулі Верхнядзвінскага р-на.

²⁶ ФА ПДУ: Зап. Лобач У. А., Сумко А. В. у 2018 г. ад Маісеенка Марыі Філіпаўны, 1931 г.н. (нар. у в. Селігоры) у в. Мураўшчына Полацкага р-на.

²⁷ ФА ПДУ: Зап. у 2012 г. Лобачам У. А., Аўсейчыкам У. Я. ад Сівіцкай Крысціны Мікалаеўны, 1940 г.н. у в. Гулідава Глыбоцкага р-на.

²⁸ ФА ПДУ: Зап. Лобач У. А., Сумко А. В. у 2018 г. ад Коцікавай Надежды Ісакааўны, 1932 г.н. у в. Сіроціна Шумілінскага р-на.

²⁹ ЗА у 2017 г. ад Лабанавай Валянціны Сямёнаўны, 1938 г.н. у в. Васіліны Пастаўскага р-на.

³⁰ ЗА у 2018 г. ад Быкавай Яніны Барысаўны, 1932 г.н. у в. Зябкі Верхнядзвінскага р-на.

³¹ ЗА у 2018 г. ад Трапук Зінаіды Васільевны, 1932 г.н. у в. Азернікі Верхнядзвінскага р-на.

Гісторыя і краязнаўства рэгіёна і сумежных тэрыторый (з 1945 г. да пачатку XXI ст.)

А рагаткі ставілі? – *Ставілі.* – Так самагонку ці гарэлку? – *Не, тут ужо самагонку не ставілі. Баяліся. Самагонка на стале, а рагатка – гарэлка магазінная*” (Вярхнедзв. р-н)³².

Заключэнне. Самагон адыгрываў важную ролю ў сістэме жыццязабеспячэння беларускай вескі другой паловы XX ст. Хатняя вытворчасць спіртных напояў пашыралася ў залежнасці ад ўмоў жыцця. У цісках пасляваеннага таварнага дэфіцыту, адсутнасці ці недахопу грашовых сродкаў у вяскоўцаў ў межах калгаснай сістэмы, эканамічнага крызісу другой паловы 1980-х – пачатку 1990 гг., самагон стаў хадавой валютай падчас нелегальных тавараабменных аперацыяў і рэальнай крыніцай для заробку грошай, неабходных для самазабеспячэння і для выплаты падаткаў. На працягу разглядаемага перыяда саматужная гарэлка была сродкам разліку практычна за ўсе паслугі гаспадарчага плану. Самагонка ўваходзіла ў “прадуктовы набор”, які ў выглядзе хабара дазваляў вырашаць разнастайныя жыццёвыя праблемы на карысць вяскоўца. У другой палове XX ст. самагон абавязкова прысутнічаў у каляндарных і сямейных абрадах і замяшчаў пакупную гарэлку. Саматужна выраблены напой як абавязковы аtryбут застолля атрымліваў адносную легітымнасць нават з боку мясцовых уладаў і міліцыі.

Палявыя экспедыцыйныя матэрыялы сведчаць, што ў разглядаемы перыяд мяжа паміж спажывецкім, спажывецка-таварным і таварным тыпамі самагонаварэння была дастаткова ўмоўная, бо большасць самагоншчыкаў выраблялі сурагаты і для асабістага спажывання (нават брага шла на корм для хатняй жывёлы), і для дадатковага заробку. Суадносіны спажывецкага і таварнага кампанентаў вызначаліся наяўнасцю рынкаў збыту, даступнасцю алкагольных напояў прамысловай вытворчасці і актыўнасцю мясцовых уладаў у сферы процідзеяння самагонаварэнню.

ЛІТАРАТУРА

1. Сакатала бочачка: праўдзівая гісторыя нашых напояў / Кухмістр Верашчака. – Менск : А.М. Янушкевіч, 2017. – 208 с.
2. Костров, А.И. Расследование самогонварения / А.И. Костров. – Минск : Университетское, 1988. – 48 с.
3. Занальны дзяржаўны архіў горада Полацка (далее – ЗГА в г. Полоцке). – Ф. 964. Воп. 2. Спр. 49.
4. Махоўская, І.С. Традыцыйныя і архаічныя элементы ў культуры мадэрнага грамадства: Трансфармацыя эканамічных адаптыўных практык беларусаў ва ўмовах крызісу / І.С. Махоўская, І.М. Раманава // Традыцыі і сучасны стан культуры і мастацтваў. У 5 частках. Ч. 4 : Праблемы этналогіі, антрапалогіі, фалькларыстыкі і славістыкі : мат. Міжнар. навук.-практыч. канф., Мінск, 25–26 красавіка 2013 г. / уклад. Ю.В. Пацюпа ; рэдкал.: А.І. Лакотка [і інш.] ; Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі.– Мінск : Права і эканоміка, 2013.– С.57–63.
5. Касцюк, М. Бальшавіцкая сістэма ўлады на Беларусі / М. Касцюк. – Мінск : Экаперспектыва, 2000. – 308 с.

³² ЗА у 2018 г. ад Шамёнак Клавдзіі Аляксеевны, 1932 г.н. у в. Жыгулі Верхнядзвінскага р-на.

6. Традицыйная мастацкая культура беларусаў. У 6 т. Т. 5. Цэнтральная Беларусь. У 2 кн. Кн. 2 / А.М. Боганева [і інш] ; ідэя і агул. рэд. Т.Б. Варфаламеевай. – Мінск : Выш. шк., 2011. – 911 с.

HOOCH IN THE LIFE SUPPORT SYSTEM THE BELARUSIAN VILLAGE
IN THE SECOND HALF OF THE XX CENTURY
(ON MATERIALS OF THE VITEBSK REGION)

A. SUMKO

The history hooch is closely connected with wars, economic crises, when the domestic production of alcoholic beverages became a tactic of adaptive response to adverse living conditions. At this time, the hooch has become a kind of tradable currency for so-called "second" economy, because aggrava a key role in case of barter transactions, both in socio village and between village and city, was a medium of exchange for small household services, but also served as a source for earning money, which then went to pay taxes or the purchase of the products. Gradually samogonovarenie firmly established in the life of the Belarusian village and began to represent complex socio-cultural phenomenon. The sources were the materials of oral history, which allow us to understand the dynamics of the problem and fix a certain picture created by the collective memory of the population of Vitebsk.

Keywords: *hooch, production of hooch, life support system, village, Illegal trade, barter transactions, North of Belarus.*